

KORČULA IDŐSZERŰSÉGE

Bálint István

Augusztus második felében Korčulán a filozófia és szociológia nevés hazai és külföldi képviselői előadások, viták, magánbeszélgetések formájában megtárgyalták a Korčulai Nyári Iskola nevet viselő találkozó témájául kitűzött kérdést: mi a történelem? Mivel nem pusztán definíciót kerestek, hanem azt kutatták, hogyan is csináljuk mi emberek azt, amit történelemnek nevezünk, ezzel kapcsolatban a problémák egész serege bukkant fel: mennyire szabad és mennyire kötött az ember önmagának, a világnak és történelmének formálásában, milyen szerepe van ebben a folyamatban a múltnak — mint vívmánynak, lejátszódott eseménynek, mint megteremtett értéknek —, és mennyire, hogyan képes az ember újat teremteni, s még általánosabban: mi a törvényszerűség és a véletlen, a lehetőség és a valóság viszonya ebben a problémakörben. Persze, nem jutottak el valamenyny kérdésre még a felvetéséhez sem, nemhogy megválaszolásához. De nem is lehetett ez a céljuk, mert amikor már minden kérdésre megjön a válasz, nem lesz többé sem történelem, sem ember. Annyit azonban elért ez a tanácskozás, hogy tudatosította: történelemszemléletünk még mindig sok elavult, sablonos, vulgarizált felfogást, megoldást tartalmaz, még mindig nagy nyomot hagy a gazdasági determinizmus, a funkcionalizmus, vagy pedig a másik véglet, amely az antropológiai szempontok eltúlzását eredményezi. Nem akarjuk itt összefoglalni mindazt, ami ezekkel a problémákkal kapcsolatban elhangzott. (Ilyen összefoglalót nem is lehet adni, mert az vagy elszakasztaná a meglévő véleménykülönbségeket, vagy pedig egyszerűen a különböző álláspontok felsorakoztatása lenne.) Az új, rugalmasabb tételeknek és a marxi tanításnak jobban megfelelő történelmi szemléletnek a megfogalmazása úgyis még csak feladat formájában jelentkezik — Korčula legfeljebb a téziseket adta meg e feladat megoldá-

sához. Ezúttal csak egyetlenegy kérdést boncolgatunk: milyen képet adott Korčula filozófiánk jelenlegi állapotáról. Sőt, mivel még ez is túl nagy téma, a kérdést tovább szűkíténénk: mennyire időszerő a jugoszláv filozófia a történelemmel kapcsolatos kérdésekben, mennyire tesz eleget napjaink követelményeinek e kérdések tárgyalásánál, hogyan tükrözi a jelenlegi helyzetet ott, ahol tapogatózva keresi a megoldást, és mennyire áll kapcsolatban Jugoszlávia jelenlegi helyzetével. Persze, nem lépünk fel azzal az igénnyel sem, hogy erre a kérdésre minden mozzanatot felölelő választ adjunk.

1.

A történelemmel kapcsolatos kérdések újbóli felvetését, másfajta megválaszolását, nemcsak az tette szükségessé, hogy — mint D. Pejović mondotta — minden filozófiának, tehát a jugoszlávnak is, választ kell adnia a kérdésre: 1. mi a történelem, 2. van-e értelme, és 3. megtalálhatjuk-e ezt az értelmet — tehát a mindig időszerű kérdésekre minden korban, minden nemzedéknek meg kell találnia a maga választát —, hanem az is, hogy az utóbbi időben a világban olyan változások játszódtak le, amelyek új fényben világítják meg a régi kérdéseket is, s egyben szükségessé teszik, hogy a marxi tanítást megtisztítsuk minden időközben hozzátapadt sallangtól, az új vagy az időközben felfedezett régi tényeknek megfelelően tovább fejlesszük. A világban lejátszódott változások között a részvevők érdeklődését érthetően elsősorban az atomfegyverek jelentkezése foglalkoztatta. Az atombomba ugyanis nemcsak a háború taktikáját és jellegét változtatta meg — tehát új megvilágításba helyezte a háború és béke kérdését és már ezzel jogot nyert arra, hogy befolyásolja gondolkodásunkat, egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontunkat, hanem számos filozófiai következménye is van. Az ember először került szembe azzal a reális veszéllyel, hogy megsemmisíti történelmét, önmagát és ezzel azokat a lehetőségeket is, amelyeket az emberiség egész történelme létrehozott, s ennek nagyon is nyilvánvaló filozófiai reperkussziói vannak. Azonkívül új választ kell adni a termelés és a tudat közötti viszony kérdésére is, nemcsak azért, mert az atombomba csak kisebb mértékben a gazdaság fejlődésének, nagyobb mértékben a tudomány fejlődésének eredménye, hanem azért is, mert az atomerő még messze van attól, hogy a termelés része legyen, de máris döntően befolyásolja tudatunkat, hatással van álláspontjainkra.

Ha a filozófiai vonatkozásoknak ezt a széles skáláját végigtekintjük, akkor egyáltalán nem lepődhetünk meg azon, hogy a részvevők többségének véleménye szerint az atombomba jelentkezésével a történelemmel kapcsolatos kérdések zöme új megvilágításba kerül. Egyrészt azért, mert az atombombával az emberiség dilemma elé kerül: vagy emberibb viszonyokat teremt, vagy megsemmisül (Đurđev), vagy az ember uralma alá kényszeríti a technikát, amely eddig döntően befolyásolta történelmét, meghatározta az emberek létét, vagy pedig ez a technika megsemmisíti (R. Supek), vagy kísérletet tesz arra, hogy a természet leigázásában elért eredményeket összhangba

hozza a társadalmi viszonyok feletti uralommal, vagy pedig minden eddigi eredmény a természeti erők martaléka lesz (S. Stojanović). Másrészt, azért, mert — mint M. Đurić megfogalmazta — felvetődik a kérdés: a múltból örökölt elvek és felfogások alapján meg tudjuk-e állni helyünket a megváltozott világban? Persze, a korcukai találkozó résztvevői nem vonták le ebből az összes adódó következtetéseket, sőt nagyon is hézagosan vonták le. (A párizsi Annie Kriegel felszólalása alapján épp csak felvetődött, hogy az atombombával mennyire megváltozik a forradalmak stratégiája. Mindössze egy megjegyzés hangzott el arra, hogy a determinizmus kérdése egész másként vetődik fel, amikor az emberi tevékenység szabadságáról beszélünk, s közben az egész emberiség létéről mindössze tíz-húsz ember dönt, hogy a többi kérdést ne is említsük.) De a problémák tudatosítása már önmagában is Korčula időszerűségét bizonyítja.

E mellett bizonyít azonban az is, hogy a résztvevők érdeklődését éppúgy lekötötte a világban lejátszódott többi változás is — a technika fejlődése általában, a hatalom jellegének megváltozása, a kapitalizmuson belüli folyamatok stb. Ezenkívül a vitára nagy hatással volt még egy időszerű kérdés: a szocializmus pillanatnyi állapotának problémája. Nemcsak arra gondolunk, hogy külön symposion tárgyalt a szocializmus történelmi előfeltételeiről. A vitatott kérdésekben elfoglalt álláspontokra hatással voltak az afféle problémák, hogy például Marx és Engels hitt a szocializmus közeli győzelmében, sőt Lenin is világforradalmat várt az első világháborútól, a szocializmus mégis késik, vagy az, hogy a burzsoázia még mindig mozgósítani tudja a tömegeket, gyakran még közvetlen érdekeiknek ellentmondó célokra is. Sőt akár még az is, hogy világszerte megingott az a hit, amely eddig a szocializmus felé való haladás mozgatója volt a munkásmozgalmakban és a szocialista országokban egyaránt, tudniillik, hogy pusztán a gazdasági fejlődés megoldhatja a problémákat. Emellett a szocializmussal kapcsolatban rámutattak olyan problémákra (mint Stojanović), hogy több szocialista országban a technokrácia szintjén elakadt a fejlődés a sztalinizmustól a szocialista demokrácia felé, vagy (mint Đurić) hogy a szocialista országokban éppúgy érvényesül az elidegenedés, mint a kapitalista országokban.

Persze ez sem jelenti azt, hogy a szocializmussal kapcsolatban tudatosított problémák megkapták a maguk elméleti általánosításukat, hogy levonták a belőlük adódó filozófiai következtetéseket. De biztos, hogy a szocializmussal kapcsolatos problémák feltárása is sok kérdésben döntő érvet adott ahhoz a törekvéshez, hogy új választ keressenek a kérdésekre. Elég csak megemlítenünk például M. Markovićnak azt a következtetését, hogy a szocializmus jelenlegi helyzete — konkrétan az amerikai munkásosztálynak a szocializmus iránt elfoglalt álláspontja — arra kényszerít bennünket, hogy ne pusztán a gazdasági helyzet elemzéséből keressük a magyarázatot egy-egy jelenségre, hanem a dolgokat túlzottan leegyszerűsítő gazdasági determinizmus helyett a jelenségeket egész bonyolultságukban vizsgáljuk. Az érdekes elméleti általánosítások között kell megemlíteni Tordai Zádornak, a budapesti Filozófiai Intézet vezetőjének előadását is amely a determinizmus — a lehetőségek — kérdését a személyi kul-

tusz korszaka tapasztalatainak és a szocializmus különböző útjainak filozófiai értelmezésével közelíti meg. Ezzel már el is jutottunk ahhoz a mozzanathoz, amely korčulai összefoglalónk következő témája lehet: ez az időszerűség — köztük elsősorban napjaink legégetőbb kérdéseinek, az emberiséget fenyegető veszélynek és a szocializmus helyzetének tudatosodása és az ebből adódó filozófiai következtetés — közvetlenül megérződik a találkozó egyik központi témájában, a determinizmus és indeterminizmus problémájában elfoglalt álláspontokon.

2.

Korčulán — természetesen — azokat a tételeket fejtették ki, gyakran nem is először, amelyek a jugoszláv filozófusok eddigi tevékenysége során már kialakult, s a további tevékenység részét adják, irányát jelzik. Részben ezzel magyarázható, hogy a kérdések megközelítésének számunkra új elképzelései a külföldi részvevőktől eredtek — módszertanilag az olasz Cerroni tétele, hogy az eddigi logikai-történelmi módszer helyett ismét érvényt kell szerezni annak a marxi módszertani kiindulópontnak, amely az előzőt a későbbitől itéli meg, a majom anatómiájának kulcsát az ember anatómiájában keresi, nem pedig fordítva, vagy elméletileg a nyugatnémet Fink tétele, hogy a dialektika már nem alkalmas a kérdések megértésére, s hogy a hegeli—marxi dialektikának azt a tételét, mely szerint a jelenségek alapját az emberi munkában, a termelésben kell keresni, egy dualizmussal kell felváltani, amely a munka s a termelés mellett megkülönbözteti az irányítás, a magatartás, az emberek együttélésének kategóriáját is, mint másik, önálló meghatározó tényezőt. A jugoszláv filozófusok a praxis nálunk régebben megfogalmazott elmélete alapján keresték a választ a kérdésekre.

Nem célunk — és ez nem is lehetséges — Korčulával kapcsolatban nyomon követni ennek az elméletnek az útját, a belőle eddig levont következtetéseket, az egy-egy kérdésre megadott válaszokat.

Itt elég annyit megállapítanunk, hogy a Korčulán tárgyalt kérdésekben elfoglalt álláspontra legnagyobb hatással az a régebben megfogalmazott tétel volt, mely szerint a természetben nincs dialektika. Ez adta meg ugyanis a kiindulópontot ahhoz, hogy a determinizmus-indeterminizmus dilemmájában a természeti jelenségek és az emberi cselekedetek közötti különbség megvonásával keressék a választ.

Az az érzésünk azonban, hogy ez a tétel még nem általánosan elfogadott, sőt nem minden vonatkozásban végiggondolt. Ebből erednek az olyan végtelen tételek, mint Kangrgáé, hogy az atomok világában mutakozó szabadságnak semmi köze az emberi szabadsághoz (holott véleményünk szerint a mechanikus determinizmus régi formájának megdőlése a fatalizmus elleni harc egyetlen lehetséges materialista alapját adta meg — nem véletlenül indult el Marx filozófiai fejlődése az atomok szabad mozgásáról szóló epikuroszai tanítás feldolgozásával); vagy G Petrović tétele, mely szerint a történelemben nincs sem ok, sem szükségszerűség, sem véletlen, és mindaz, amiben ezek a kategóriák megtalálhatók, az előtörténelemhez tartozik, amivel szemben jog-

gal hozzák fel a vitázók: a) a fenti kategóriák nélkül az emberi szabadság sem érhető meg, és b) az emberi történelemben sohasem lehet olyan határ, amely valaminek — nevezzük akár előtörténelemnek — a végét jelzi, mert valami problémátlan, idillikus állapot, mint valami kezdődő új, sohasem lehetséges, hisz ha a problémák eltűnnek, nem lesznek emberek sem (Stojanović), valamint c) abszurdum az elidegenedés elméletének végsőkéig vitt tétele, hisz mi is emberek vagyunk, és történelmet csinálunk (M. Marković). De innen erednek az olyan ellentmondások is, amelyek miatt nem vihetik következetesen végig azt a tételt, hogy az ember a természetet is csak emberiesített formában érzékelheti, csak ebben a formában létezhet a számára, tehát történelmen kívüli természet nincs, s innen ered egyfelől Markovićnál a természet önállóságának túlzott kihangsúlyozása, másfelől az az álláspont (Pejovićnál meg még néhány részvevőnél), amely a természetet és történelmet olyan formában választja külön, hogy a történelemben olyan elemeket fedez fel, amelyek nincsenek meg a természetben, s ez már nem áll összhangban a modern természettudományok vívmányaival. Mindennek ellenére tény marad, hogy a természeti jelenségek és a történelmi események közötti különbség ilyen kihangsúlyozása fontos szerepet játszott a mechanikus determinizmus utolsó maradványainak lerázásában, az alapvető tétel megfogalmazásában: a történelemben nincsenek semmilyen törvények, sem determináló tényezők, amelyek az emberektől függetlenül hatnak, a történelem csak az és csak olyan, amilyenek és ahogyan az emberek csinálják, nincs semmi, amit az emberi tevékenységen kívül álló tényezők eleve eldöntenek, meghatároznak, sehol sem létezik olyan helyzet, amelyben csak egyetlen lehetőség lenne.

Korčulán tehát az emberi szabadságnak a sztalini korszakra való visszahatásként jelentkező végletes értelmezése helyett a determinizmus rugalmasabb megfogalmazása dominált. Leszögezték: két alapvető determináns mindig megmarad. Egyrészt a múlt, kettős vonatkozásban: 1. egy megtörtént eseményt nem lehet meg nem történtté tenni, tehát minden megtett lépés, minden választás hatással van minden későbbire; 2. a múlt eredményei, termékei mindig megszabják, honnan indul el az új emberi tevékenység, és egyben ennek a tevékenységnek a korlátait is megadják. Másrészt az, hogy az ember nem maga csinálja történelmét, hanem ez az egész emberiség, vagy szűkebb határok között az egész nemzet, az egész osztály stb. műve, tehát a központi probléma a sok egyéni tevékenység, sok-sok szabadság eredőjének kialakulása, hogy így a végeredmény mégiscsak determinált legyen. Az emberi szabadság valamilyen voluntarista értelmezéséről szó sem lehet: mindig csak reális lehetőségek között lehet választani. azokat lehet valósággá változtatni, de mindig több lehetőség van, és egyetlen lehetőség sem valósul meg automatikusan, szükségszerűen, törvényszerűen, hanem csakis az emberek szabad tevékenységével. Korčula legfőbb eredménye — a rugalmasabb determinizmus tételének megfogalmazása mellett, amelynek alapján több kérdésben minden eddigi vulgarizálást kizáró álláspont dolgozható ki — éppen a sok részből összeálló egész kialakulásának és hatásának tanulmányo-

zása, ami egyben az eddig különválasztott, dogmatikus kizárólagossággal tárgyalt praxis és elidegenedés közötti dialektikus egység, a dialektika és a marxizmus lényegének megközelítését is jelenti. Itt kapott helyet az a sok hasznos ötlet, amelyet Korčula adott a szabadság és szükségszerűség, a törvényszerűség és véletlen, a lehetőség és valóság stb. közötti viszony megfogalmazásához, vagy a célok és eszközök majdnem teljes elméletének megfogalmazása, sőt még a szervezetek, pártok, egyszóval a politika helyének és szerepének felismerése is. Nem teljesen és nem egységes kerek elméletként, nem egészen tudatosítva ugyan, de Korčula alkotó elemeket adott egy új államelmélet kidolgozására is, amely az államban nemcsak a kizsákmányolás gépezetét, az uralkodó osztály uralmát fenntartó apparátust látja, hanem a) részben a társadalom önvédelmi szervét, és b) azt a szervet, amelynek révén, amelynek segítségével, vagy akár amely ellen az emberek történelmüket csinálják, mindaddig, amíg ez a történelemcsinálás nem lesz annyira tudatos, nem jelenti a társadalmi viszonyok feletti uralom olyan fokát, amelyen már szükségtelenné vált ez a közvetítő kapocs az egyed és történelem között.

Ez az utóbbi megállapítás már megerősíteni látszik azt az észrevételünket, hogy Korčulán sem sikerült lerázni mindazokat a sablonokat, amelyek akadályozzák a marxi tanításnak és a legújabb tényeknek egyaránt megfelelő történelemszemlélet kialakulását.

Az emberi tevékenység, a determinizmus és a gazdasági alap szerepének helyes értelmezéséhez szükség lenne végre határozottan kimondani azt is: nem igaz, hogy a társadalmi fejlődés csakis az ösközösség, rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitalizmus és szocializmus útján haladhatott, a társadalmi rendszerek egymásutánja is csak egy volt a lehetséges utak közül, egyszóval újból meg kellene fogalmazni a társadalmi rendszerek elméletét is. A korčulai részvevők sok ilyen tényre hívták fel a figyelmet. Đurđev például megemlítette, hogy az ember még nem termelt, máris festett a barlang falán, Marković a „lehetetlen tények” egész sorát sorolta fel, köztük azt, hogy a szocializmus az autonómia, a kapitalizmus pedig az integráció felé fejlődik, a szocializmus a központi tervezés ellen, a kapitalizmus pedig e tervezés mellett foglal állást. És itt van a társadalmi rendszerek egész elmélete szempontjából legelgondolkoztatóbb tény, amelyet többen is megemlítettek: a feudalizmus kezdeti fokán a termelőerők visszaesését jelenti, nyilvánvaló hanyatlást mutat. A történészek — ha jobban szóhoz juthattak volna, — sokkal több olyan tényt sorakoztathattak volna fel, amelyek ellentmondanak a társadalmi fejlődés egész eddigi sémájának. Itt meg kell elégednünk a tény leszögezésével: ez a találkozó, mindazzal, amivel hozzájárult új történelmi szemléletünk kialakulásához — elsősorban a determinizmus elméletének új megfogalmazásával —, elgondolkodtató tények és a problémák tudatosításával, meg azzal is, amiben nem elégitett ki bennünket, amivel arra mutatott rá, hogy még sok tisztázatlan nézet, tévesen megoldott kérdés marad (itt kell említést tenni Đurđev és Milic

vitájáról arról, hogy az ember természeti-történelmi lény-e, vagy természeti lény, amely történelmileg fejlődik), tudatosította: szükség van a társadalmi rendszerek elméletének új megfogalmazására is.

3.

Ezzel már utaltunk is egy-két mozzanatra, amellyel kapcsolatban nem lehetünk megelégedve Korčulával. Nem abban az értelemben, mintha azt vártuk volna, hogy teljesen átalakítja történelmi szemléletünket, megtisztítja minden elavult, sablonos megoldástól, még kevésbé, hogy megold minden problémát. Arra gondolunk csupán, hogy Korčula több más tekintetben is egy lépést jelenthetett volna előre, ha a résztvevőket az indokoltnál nagyobb mértékben nem kötnék a még mindig érvényesülő sablonos megoldások, és az új megoldások megtalálását nem akadályoznák az antropológiai szempontok, vagy az elidegenedés-elmélet végletes tételeinek túlzott hangsúlyozása is. Itt kell megemlítenünk azt, amiben Korčula nem tudott egészen időszerű lenni: lemaradt annak tudatosításában, hogy a legújabb jugoszláv társadalmi-gazdasági eseményeknek több tekintetben új irányt kell adniuk a filozófiai kutatómunka számára is.

Persze, nem hittük, hogy Korčula rögtön tudatosítja is ezeket a problémákat. De sok mindenben észrevehető volt ez a törekvés. Érzésünk szerint ez áll az antropológiai elemek eltúlzása s az elidegenedés végletes tételei elleni felszólalások, valamint a determinizmus elméletének rugalmasabb megfogalmazása mögött egyaránt. De ezen a vonalon kristályosodnak ki az ellentétek is a két csoport között, amelyek létezését Korčula nyilvánvalóvá tette — egyik oldalon néhány belgrádi filozófus, M. Markovičtyal az élén, másik oldalon a *Praxis* szerkesztőségéhez tartozó zágrábi filozófusok között. Mindezek ellenére Korčula nemcsak azt mutatta meg, hogy milyen eredményeket értünk el az új szemlélet kialakításában, hanem azt is, hogy több tekintetben felül kell vizsgálni azokat az álláspontokat, amelyek a sztalin korszak utáni visszahatás antidogmatikus dogmáinak hatására alakultak ki, sőt a hangsúly eltolódása — az emberről az emberek közötti viszonyra való áttevődése — az új tételek kialakításának, a régiek felülvizsgálásának majdnem olyan folyamatát indíthatja el, mint a sztalin korszakkal való szakítás. Ez persze csak a jövő feladata lehet. Mégis, Korčula időszerűségét kutatva bizonyos csalódást okozott, hogy a mi filozófusaink serényen munkálkodnak a világban lejátszódott változásokból — az atombomba feltalálásából stb. — adódó filozófiai következtetések levonásán, foglalkoznak azzal, hogyan áll a szocializmus általában a világban, külön a szocialista országokban, de olyan kevés jelét láttuk saját problémáink filozófiai feldolgozásának, ami pedig még a jugoszláv filozófia nemzetközi afirmálódása szempontjából is fontos. Saját problémáinkkal való foglalkozás jelét ugyanis — a nagyon is általános, elhomályosult nyomok mellett — csak Kangrgának a gazdasági törvényekről szóló — szerintünk a legújabb tapasztalatokat figyelembe véve korántsem teljes — fejtegetésében, I, Kuvačić egy felszólalásában és B. Bošnjak egy megjegyzé-

sében láttuk. (E megjegyzés szerint nálunk sok intézkedés azért maradt csak óhaj, mert nem láttuk a másik oldalt is, és éppúgy, mint a filozófiában, nem láttuk, hogy a praxis nem mindenható.)

Egészében véve, Korčula rendkívül termékeny munkát indíthat el, már azzal is, hogy megadta a tétéleket új történelemszemlélet kialakításához, meg azzal is, hogy hozzájárult több eddigi tételünk elégtelenségének felismeréséhez.